

кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри
англійської мови
з методикою викладання
ДВНЗ «Криворізький державний
педагогічний університет»

АКТУАЛІЗАЦІЯ ТАБУ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ФІЗІОЛОГІЄЮ ЛЮДИНИ, В УКРАЇНСЬКІЙ МОВЛЕННЄВІЙ ПРАКТИЦІ

Повноцінне існування організму людини суттєво залежить від роботи органів і систем, що виконують життєво важливі функції (дихання, кровообіг, травлення, виділення, рух тощо). Однак принагідно зауважимо, що низка номінацій на позначення певних частин людського тіла й окремих процесів, які в ньому відбуваються, подекуди отримує специфічне соціальне маркування та набуває негативної соціальної оцінки, що призводить до появи відповідних поведінкових і словесних табу.

Феномен табу є предметом зацікавлення багатьох царин наукового знання. Його дослідженню в галузі лінгвістики присвячені наукові розвідки вітчизняних і зарубіжних мовознавців (К. Аллан, О. Бабаєва, Ф. Бацевич, Кр. Бейлі, К. Берідж, Х. Вебстер, Р. Газізов, Дж. Глісон, Т. Джей, Д. Зеленін, Н. Мечковська, В. Півнюк, Я. Попова, А. Редкліф-Браун, О. Рутер, Л. Фроляк, К. Харріс, Г. Шредер та ін.). Під поняттям «табу» розуміємо будь-яку заборону або ситуативне обмеження на використання в мовленні певних мовних одиниць (слів, словосполучень, тону, висоти голосу, тембру, інтонації), тем, тактик, а також уникання спілкування з окремими особами, зумовлене різними екстралінгвальними чинниками, зокрема релігійно-магічними, суспільно-політичними, культурними, морально-етичними тощо. Однак специфіка вербальної актуалізації заборон, притаманних українському комунікативному простору, і досі потребує детального аналізу.

Метою пропонованої розвідки є виявлення лінгвальних репрезентантів словесних заборон, пов'язаних із особливостями функціонування людського організму.

Інтегральною сферою таких пересторог є визначення фізіологічної життєдіяльності людського організму, тобто її фізіології. *Фізіологія* – це «життєві функції живого організму або його частин, процеси, що відбуваються в ньому та закони, які ними керують» [1, с. 587]. Як свідчать спостереження за фактичним матеріалом, у мовленнєвій практиці українців зафіксовано зразки словесних табу, умовно розподілені за такими групами: 1) слова, що називають окремі частини тіла людини; 2) табуйовані лінгвальні репрезентанти специфічних процесів у тілі людини; 3) номінації на позначення певних функцій людського організму.

Зауважимо, що окреслені мовні одиниці підлягають повному або частковому табуванню. Вуалювання неприйнятних у мовленні слів пояснюємо передусім нормами пристойності. Звертаємо увагу на те, що зафіксовані ілюстрації актуалізації згаданих словесних застережень вербально представлені здебільшого перифрастичними конструкціями. Гадаємо, таке лінгвальне оформлення зумовлене бажанням адресанта дотримуватися норм моралі й етики. А. Кацев зазначає, що деякі фізіологічні процеси, які відбуваються в людському тілі, та вади розумового чи фізичного розвитку завжди були поза межами етикетного спілкування. Серед причин свідомого уникання цих слів мовознавець називає почуття соціального такту й почуття сорому чи огиди [2, с. 33].

Л. Ставицька висловила загальну думку про те, що різноманітні соціальні й комунікативні табу групуються навколо ідеї людського «верху» (духовне начало людини) і людського «низу» (матеріальне, земне). Основними табуйованими поняттями стають назви людського «низу» (органи та дії, що мають відношення до дітонародження та видалення відходів життєдіяльності). Дослідниця подає такі міркування: «Суспільна мораль дозволяє розкривати лише частину людського тіла – так знаний тілесний «верх». На тілесний «низ», який складається з органів, що виконують екскреторну та сечостатеву функції, суспільна мораль наклала табу. Заборона полягає в тому, що тілесний «низ» доступний лише самому власникові й залишається прихованим від суспільства. Заборона на відкритість потайних частин тіла природно переноситься й на заборону мовну: суспільна мораль не допускає прилюдного називання цих частин тіла та пов'язаних із ними дій» [3, с. 13–14].

Закономірним є те, що демонстрація інтимних частин тіла людини підлягає табуізації. Аналогічна заборона накладається й на мовні одиниці, які називають інтимні частини тіла (*статеві органи, сідниці* тощо), що утворюють корпус частково табуйованої лексики першої групи: *Кайдашиха кинулася до драбини й була б справді почастувала нижчу половину Мотрі драбиною <...>* [4, с. 161]; *Можна було б піти в Вишнію до дохторів. Якось вони там уміли чимось закривати ту браму, звідки просилися на Божий світ діти <...>* [5, с. 114]. У наведених метафоричних конструкціях адресант послуговеться словами, що вказують на місце розташування відповідних частин тіла (*нижня половина Мотрі*) або конкретизують їхнє функційне призначення (*брама, звідки просилися на Божий світ діти*). Отримуючи таке повідомлення, адресат швидко декодує відповідні номінації й розуміє, про що йдеться в розмові. Водночас уживання цих структур знімає емоційне напруження, яке виникає в співрозмовників у процесі спілкування під час обговорення делікатних тем, і сприяє збереженню «позитивного обрзу мовця».

Крім уникання словосполучень на позначення окремих частин тіла, фіксуємо свідому заміну прямого називання певних процесів, що протікають у ньому. Так, до словесних заборон другої групи належать мовні одиниці на позначення циклічного природного процесу, який відбувається в тілі жінки дитородного віку (*менструація*) та номінації на позначення *вагітності* або процесу *пологів*. Заміщення зазначених слів дає підстави вважати ці мовні одиниці частково табуйованими. Своєрідна інтимність згаданих процесів спонукає комунікантів до вуалювання експліцитних репрезентантів через різноманітні перифрастичні конструкції.

Аналізуючи художньо-авторські тексти, помічаємо зразки заміщення слова *менструація*, представлені двокомпонентними структурами з опорним іменниковим елементом *дні*: *Марк запросив мене у свою квартиру. <...> Мені здається Марк подумав, що в мене – просто «вихідні» дні, бо ми тепло розпрощалися* [6, с. 92]; *<...> Чув, є в жінок такі дні. – Ти забагато знаєш. Ні, у мене не ті дні, про які ти кажеш* [7, с. 238]. Прикметним є те, що в таких словосполученнях використана саме форма множини, яка підкреслює тривалість процесу.

Окремого коментування потребують атрибутивні поширювальні компоненти, що супроводжують слово *дні*, виражені вказівними займенниками (*такі / ті*) або прикметниками (*вихідні*). У такому контекстуальному оточенні актуалізовані іменники набувають нового переосмислення, що дає підстави говорити про розширення смислового поля цих одиниць. Зокрема, спостерігаємо породження нових асоціативних зв'язків, які уособлюють циклічні зміни в тілі жінки, зумовлені роботою статевих органів.

Гадаємо, традиція часткового табування цих процесів пов'язана передусім із стародавніми віруваннями про те, що жінка в зазначений період стає нечистою. Острах перед зараженням зловісною магічною силою, яка міститься наразі в її тілі, зумовлює відмову від контактування з нею, так само табу накладаються на речі, використані жінкою в цей час, а також на слова, що позначають згаданий процес [8, с. 201–202].

Однак сучасні тенденції уникати в мовленні слів, пов'язаних із називанням періодичного особливого стану жінки, на відміну від стародавніх звичаїв, зумовлені здебільшого морально-етичними міркуваннями, а саме прагненням не акцентувати на фізіологічних особливостях людського організму. Результати безпосереднього спостереження за мовленневою практикою українців на сучасному етапі засвідчують наявність таких заміників із подібною семантикою, як-от: *ці дні, критичні дні, особливі дні, ці справи, жіночі проблеми, червоні дні календаря, дратівливий тиждень, гості приїхали* тощо. Зафіксовані перифрази, породжені симптоматикою та специфікою протікання згаданого явища, зустрічаються не лише в комунікативних ситуаціях побутового спілкування, а й у масмедійному просторі, зокрема в текстах реклами.

Мовні одиниці на позначення вагітності жінки (*вагітна, вагітність*) та слова, що номінують процес народження дитини (*народжувати, пологи*), аналогічно підлягають частковому табуванню. В уявленнях первісних суспільств вагітна жінка, як і та, що тільки-но народила дитину, вважається нечистою [8, с. 202]. У свідомості українців образ вагітної жінки також отримує специфічний статус і потребує особливого ставлення. Згідно зі звичаями про факт вагітності не прийнято інформувати оточуючих, а навпаки, навіть приховувати це від громадськості, аби вберегти майбутню матір від зурочень. Делікатність цього фізіологічного стану й бажання уникнути експліцитних лінгвоодиниць, що його називають, породжують зміни в комунікативній поведінці мовця. Адресант свідомо використовує в інформативному повідомленні перифрастичні конструкції, які заміщують прямі лексичні репрезентанти.

Аналіз фактичного матеріалу переконливо свідчить, що перифрастичні структури здебільшого відбивають зовнішні чи ментальні ознаки вагітності (*важка, сподіватися дитини, при надії, у поважному стані* тощо). У творах української літератури другої половини XIX – початку XXI ст. фіксуємо переважання багатоконпонентних дієслівних зразків заміни експліцитних номінацій вагітності жінки або процесу виношування чи народження дитини: *<...> бо баба-городниця бабувала як Іван Петрович на світ білий забунтував, а про родильні дами та про акушерські по селах пункти, за старого часу й думки в царсько-поміщицького уряду не було* [9, с. 246]; *<...> У кінці жнив Марія «розсипалася». Прибавилося аж двійко нових крикунів* [10, с. 88]; *<...> ніби Марії на роду було написано приводити самих дівчат* [11, с. 303–304]; *<...> Ти поспішала в нагірну сторону відвідати родичку Твою Єлисавету, коли вона сподівалася дитини <...>* [12, с. 49]; *Фуляччині примівки не допомагали: Юр'яна щороку ходила тяжка* [5, с. 167]; *<...> я щодня гралася з гадюкою і ні гадюка не боялася мене, ні я її. – Не боялася, бо ти гадюкою була мічена ще до народження. Мама ходила важка тобою, коли гадина скочила їй на плече* [13, с. 72].

Хоч подекуди помічені іменникові структури, які маніфестують факт вагітності через слово *стан*, уживане самотійно або в супроводі атрибутивних поширювачів, виражених вказівними і присвійними займенниками *такий, її*: *<...> не в змозі себе погамувати, вже не дбаючи, як пристало б її станові, що може ввередитися та розсипатися завчасу <...>* [11, с. 351]; *– Вибачте, отче, – перебила я. – В якому такому стані? – Як – у якому? – здивувався він. – Коли жінка заходить у тяж, в якому ж іще* [14, с. 154]. Використовуючи подібні замітники, адресант імпліцитно інформує адресата про особливий стан жінки, однак при цьому уникає прямих назв, що сприяє дотриманню словесного табу.

До третьої групи належить частково табуйована лексика на позначення різноманітних фізіологічних потреб людини, зокрема тих, які пов'язані з екскреторною функцією організму. Нечемним у розмові вважається відкрите інформування про певні природні потреби, тому комуніканти послуговуються конструкціями, що замінюють прямі слова згаданих процесів. Наприклад, коли говорять про необхідність відвідати вбиральню, уживають метафоричні вислови *припудрити носика, поклик природи, вийти у справах, вийти кудись* тощо. Чимало зразків перифраз фіксуємо у творах українських письменників: *<...> Щось тобі буде таке, – казали дівчата. – Гляди сії ночі не налови раків, бо дуже щось регочеш <...>* [15, с. 63]; *Гуру дотримався до другого поверху. В той момент, коли ліфт проминув другий поверх і хвилину полеження неблаганно наближалась, сила духу відступила від нього, і він зазнав чи не найбільшого морального фіаско в своєму житті. Я вже не говорю про фіаско фізіологічне <...> Ліфтом після того, до речі, довго ніхто не користався* [16, с. 87]; *<...> Голова нестерпно крутилася, суглоби виломлювало диким болем, ілунок палав токсичним вогнем, і все, що не було закріплено в його кишківнику, вихлопувалось із обидвох виходів <...>* [17, с. 48]. Зауважимо,

що такі заміщення мають різнопланові моделі побудови. У більшості зразків це дієслівні структури, які підкреслюють факт випорожнення (*налови раків, все вихлюпувалось*). Хоч зрідка зустрічаємо індивідуально авторські метафори, утворені моделями з центральним іменниковим компонентом у супроводі з атрибутивними поширювальними елементами, представленими прикметниками або іменниками (*хвилина полегшення, фізіологічне фіаско*).

Отже, мовленнєва практика українців характеризується наявністю табу, пов'язаних із фізіологією людини. Актуалізація зазначених заборон виявляється в обмеженому вживанні слів і словосполучень, які називають інтимні частини тіла та певні процеси й функції, що відбуваються в ньому, наприклад: екскреторні чи статеві. До чинників, які спричиняють формування зазначених пересторог, належать морально-етичними міркування, прагнення адресанта вести розмову згідно з нормами норми пристойності і ввічливості й народні уявлення, утворені на підґрунті вірувань у сакральність тіла людини. Аби дотримуватися згаданих правил, мовець удається до вуалювання експліцитних мовних одиниць, послуговуючись перифрастичними конструкціями різних модифікацій. Подальші наукові пошуки доцільно присвятити вивченню екстралінгвальних умов спілкування, що сприяють порушенню зазначених пересторог.

Література:

1. Словник української мови : в 11 т. / [гол. ред. І.К. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. X. – 658 с.
2. Кацев А.М. Языковые табу и эвфемия : [учеб. пособ.] / А.М. Кацев. – Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1988. – 80 с.
3. Ставицька Л.О. Українська мова без табу : [словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми] / Л.О. Ставицька. – К. : Критика, 2008. – 454 с.
4. Нечуй-Левицький І.С. Прозові твори : [збір. творів у десяти томах] / І.С. Нечуй-Левицький. – Т. 8. – К. : Наук. думка, 1967. – 486 с.
5. Матіос М. Нація : [роман] / М. Матіос. – Львів : Кальварія, 2002. – 216 с.
6. Зборовська Н. Українська реконкіста : [антироман] / Н. Зборовська. – Тернопіль. – Джура, 2003. – 304 с.
7. Шкляр В. Чорний ворон : [роман] / В. Шкляр. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2014. – 432 с.
8. Фрээр Дж. Дж. Золотая ветвь : Исследование магии и религии / Джеймс Джордж Фрээр ; [пер. с англ. М.К. Рыклина]. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1986. – 703 с.
9. Вишня О. Вибране / О. Вишня. – К. : Державне вид-во худ. літератури. – 1954. – 431 с.
10. Самчук У. Марія : хроніка одного життя : [роман] / У. Самчук. – К. : Український письменник – 2000. – 189 с.
11. Сучасна українська література кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. / [упоряд. текстів І.М. Андрусак]. – К. : Школа, 2006. – 464 с.
12. Матіос М. Щоденник страченої : [роман] / М. Матіос. – Львів : Піраміда, 2005. – 216 с.
13. Матіос М. Чотири пори життя : [роман] / М. Матіос. – Львів : Піраміда, 2011. – 192 с.
14. Шкляр В. Кров кажана : [роман] / В. Шкляр. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2013. – 272 с.
15. Мирний П. Повія : [роман] / П. Мирний. – Донецьк : БАО, 2008. – 512 с.
16. Жадан С. Anarchy in the UKR : [роман] / С. Жадан. – Х. : Фоліо, 2005. – 223 с.
17. Дереш Л. Культ : [роман] / Л. Дереш. – Х. : Фоліо, 2010. – 218 с.

Анотація

Ю. ЄЛОВСЬКА. АКТУАЛІЗАЦІЯ ТАБУ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ФІЗІОЛОГІЄЮ ЛЮДИНИ, В УКРАЇНСЬКІЙ МОВЛЕННЄВІЙ ПРАКТИЦІ

Стаття присвячена аналізу вербальної актуалізації заборон, пов'язаних із фізіологією тіла людини, представлених у мовленнєвій практиці українців. Виокремлено основні підгрупи частково табуїрованої лексики з анатомічною семантикою, розглянуто способи вуалювання неприйнятних мовних одиниць і визначено чинники, що сприяють появі зазначених пересторог.

Ключові слова: табу, заборона, метафора, метонімія, комунікація.

Аннотация

Ю. ЕЛОВСКАЯ. АКТУАЛИЗАЦИЯ ТАБУ, СВЯЗАННЫХ С ФИЗИОЛОГИЕЙ ЧЕЛОВЕКА, В УКРАИНСКОЙ РЕЧЕВОЙ ПРАКТИКЕ

Статья посвящена анализу вербальной актуализации запретов, связанных с физиологией тела человека, которые представлены в речевой практике украинцев. Выделены основные подгруппы частично табуированной лексики с анатомической семантикой, рассмотрены способы вуалирования неуместных языковых единиц, и определены факторы, которые способствуют появлению указанных запретов.

Ключевые слова: табу, запрет, метафора, метонимия, коммуникация.

Summary

YU. YELOVSKY. ACTUALIZATION OF TABOOS RELATED TO HUMAN BODY IN UKRAINIAN SPEECH PRACTICE

The article deals with analyzing verbal actualization of prohibitions related to the human physiology represented in the speech practice of Ukrainians. According to the analyzed materials, verbal taboos in Ukrainian speech practice can be divided into several groups connected with human physiology. This paper also represents the reasons causing above mentioned taboos.

Key words: taboo, prohibition, metaphor, metonymy, communication